

Перун Тарас

Львівський національний університет ім. Івана Франка

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ НА ВІДРОДЖЕННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.

© Перун Т., 2004

Розглянуто питання впливу суспільно-політичних процесів в Західній Європі кін. XVIII – др. пол. XIX ст. на відродження і формування національної свідомості української інтелігенції. Значну увагу приділено етапам зародження і розвитку національної свідомості європейських народів. Розкривається значення і роль інтелігенції в утворенні, обґрунтуванні, поширенні й реалізації ідей, і зокрема національної ідеї. Проводиться думка про спільні тенденції у розвитку та національному самоусвідомленні європейської інтелігенції XIX ст. – поч. XX ст.

It is considered the questions of influence of the social-political process in Western Europe of the end of 18 – the second part of 19 century on the rebirth and forming of the national consciousness of the Ukrainian intelligentsia. Much attention is divided to revealing of the stages of appearance and development of the national consciousness of the European nations. The meaning and role of intelligentsia in the appearance of the basis, spreading and realization of ideas, separately, the nation ideas are revealed. It is holding the opinion about common tendencies in the process of development and the national consciousness in the European intelligentsia of the 19 century - the beginning of 20 century.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Друга половина XIX – поч. XX ст. – період великомасштабних змін і важливих історичних подій; час появи, обґрунтування і реалізації нових політичних доктрин і вчень; епоха ренесансу бездержавних народів Європи, доба важливих суспільно-політичних процесів у Європі, що почались ще наприкінці XVIII ст. Як відомо, французька революція 1789 р. проголосила і намагалась застосувати на практиці, нехай і не зовсім вдало, принципи політичних свобод, демократичних прав людини й громадянина. Тоді вперше прозвучала ідея, що верховна влада належить нації, громадянам держави. Вперше в історії Європи народ закликався до зброї на захист Вітчизни, а не монарха. Під час революції вперше склався ідеал націоналізму. Водночас революція, як зазначає наш земляк, відомий американський політолог Роман Шпорлюк, посилила централізацію держав, розпочату абсолютними монархами [1]. Одночасно ми хотіли б зазначити, що на централізацію вплинули й істотні чинники. Зокрема, якщо йдеться про зростання впливу та могутності австрійського та російського абсолютизму в Центральній та Східній Європі.

Епоха французької революції започаткувала еру зародження і поширення нових ідей. Зокрема, дедалі більше європейців сприймали ідею про права особи й про те, що носієм суверенітету є народ, а не його правителі. Саме на фоні подій кін. XVIII – поч. XIX ст., як ніколи досі, спостерігаємо захопливий різноманітний розквіт нових ідей. Освічені європейці утвердились у переконанні, що розум людини цілком здатний аналізувати й спрямовувати людське життя. Ця впевненість у можливостях інтелекту привела до небаченого розмаїття нових ідеологій. Власне, у цей час ідеологія – тобто система поглядів, що претендує на пояснення минулого й сучасного й на роль дороговказу до кращого життя в майбутньому, – постає як рушійна сила історії.

Утвердження капіталізму викликало необхідність появи національної ідеї – що поєднувала б минуле, сучасне й майбутнє кожного окремого народу і засвідчувала б його культурну й державотворчу тотожність та потугу. Позбавлений національної ідеї народ перетворюється на населення, причому іншої країни, здатне лише на виконання зовнішніх вказівок. Зрозуміло, без демократичного соціального складника національна ідея вироджується в ідею вищості однієї нації над іншими, в прагнення до світового панування, в тоталітарну ідеологію і практику, котрі, своєю чергою, руйнують націю [2].

Істотний вплив на хід подій і процеси в тогочасній Європі мала поява інтелектуалів або інтелігенції. Саме інтелігенція стає фактором, неперевершеним в обґрунтуванні та поширенні ідей, мобілізації мас на їх втілення. І однією з найзахопливіших концепцій, які висунули і обґрунтували інтелектуали XIX ст., була концепція нації (національної свідомості). Концепція нації, як ми переконаємося, являла собою цілком новий спосіб не лише тлумачення суспільства, а й впливу на його поведінку. І в кожного народу концепція нації розвивалась і обґрунтовувалась на власному національному ґрунті.

Так, переможна війна Наполеонівської Франції проти Пруссії 1806 р. викликала невдоволення серед німецького народу та його інтелігенції. І коли війська Наполеона окупували Пруссію, а до того майже всю Німеччину, німецький філософ Йоган Фіхте виступив у залі Берлінської Академії з відомими "Промовами до німецької нації", в яких закликав до боротьби з окупантами, а головне – до виховання національної самосвідомості, формування німецького націоналізму, апелюючи до німецької гордості. Це звернення блискучо розлетілося Німеччиною, сприяло розгортанню національно-визвольної боротьби. Закликаючи до національного відродження, до створення єдиної централізованої німецької держави, що стала б національною, не приховуючи своїх республіканських симпатій, він передовсім закликав до кардинальних соціальних реформ, скасування феодальних привілеїв, значної лібералізації політичного життя. Оскільки верховним сувереном він вважав народ, то лише він мав право на зміну державного строю, на зміну політичного режиму влади [3].

Як бачимо, німецькому народу було кинуте виклик його національній свідомості. А, як писав Арнольд Тойнбі у праці "Дослідження історії", все наше життя є етапами виклику і відгуку, відповіддю на виклик. І саме еліта народу відповідає за його перемоги і поразки, а інтелігенція, інтелектуали стали новою елітою нового часу. Адже саме інтелігенти народжували, осмислювали й поширювали ці ідеї. І саме Йоган Фіхте зумів висунути і обґрунтувати ідею нації, націоналізму для німецького народу, яка мала вагомий вплив на національну свідомість та долю тоді ще роз'єднаного німецького народу, та суспільно-політичні процеси у Німеччині та Європі в XIX столітті.

У цей самий період німецький філософ Йоган Гердер навів переконливі докази значення національних мов та фольклору. На противагу "мертвотності": знеособленості імперських систем та штучності чужих мов і звичаїв, що панували при королівських дворах та у дворянських салонах, Гердер зосередив увагу на етнічній культурі селянства. Як вказував історик Ганс Конс: "Гердер першим наголосив на тому, що людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах; кожен культурний прояв має бути неповторним, але ця неповторність полягає у своєрідності національної спільності й національної мови. За своєю сутністю та історією люди – це насамперед члени певної національної спільності й лише як такі можуть бути по-справжньому корисними". Думки Гердера знайшли схвальний відгук, особливо серед країн Східної Європи, де неподільно панували монолітні імперії, і де не хто інший, як саме представники інтелігенції першими розроблятимуть і поширюватимуть серед своїх співгромадян це новітнє вчення. Привертаючи увагу до неповторності різних народів світу "в їхньому природному стані та середовищі існування", ідеї Гердера і західноєвропейського романтизму поклали початок концепції національної самобутності й тим самим дали засади для визначення нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для Східної Європи поява інтелігенції стала подією великого значення. Особливо вагомою вона була для суспільств типу українського, що "втратило" свою еліту внаслідок асиміляції імперською культурою та службою. Бо саме інтелігенція мала забезпечити українців культурним, а згодом і політичним проводом упродовж усієї новітньої доби.

Українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Європи, зосередила увагу на таких неповторних рисах своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література [4]. Виходу українців та інших слов'ян на шлях націотворення передувало так зване "будительство"; стадія підготовчої, спочатку просвітницької, а потім – громадсько-політичної роботи інтелігенції.

Чеський вчений Мірослав Грох виділив такі фази духовного пробудження та політизації цих етносів:

1. Академічна, на якій історики, етнографи, мовознавці досліджують культурну спадщину та минуле певного етносу, публікуючи свої праці мовою іншого народу.

2. Культурна, коли мова певного етносу, яка на попередньому етапі тільки вивчалась, тепер впроваджується в систему освіти та стає мовою літературно-художньої творчості.

3. Політична, на якій усвідомлюються політичні потреби й інтереси народу, ставляться вимоги створення автономної або незалежної державності [5].

Постановка завдання. Мета цього дослідження полягає в тому, щоб показати вплив суспільно-політичних процесів у Західній Європі на відродження і формування національної свідомості української інтелігенції та на зростання її громадської активності в другій половині XIX – поч. XX ст.

Виклад основного матеріалу. У Європі звільнення народів і ренесансу, розпочавшись у формі антинаполеонівської боротьби, швидко переросло у широкі республіканські, демократичні та національно-визвольні рухи, які відбувалися упродовж XIX – поч. XX століття та привели до утворення нових національних держав.

В Україні інтелігенція, розпочинаючи дослідження історії, мови, фольклору та літератури, спочатку не мала якогось задалегідь виробленого проекту створення теорії української нації. Однак у результаті досліджень серед невеликої групи інтелігентів складається однотайний погляд стосовно того, що слід вважати головними елементами власне української культури. А це дало змогу українській інтелігенції ідентифікувати себе як представників окремого народу. І тому не дивно, як писав Роман Шпорлюк, що великий російський критик В. Белінський зразу ж усвідомив, до чого схиляють українські літератори, і що створення україномовної літератури може привести – навіть обов'язково приведе – до ідеї, згідно з якою слідом за такою літературою, "відповідно до неї", повинно з'явитися українське суспільство і нація. Як визначав Григорій Грабович, "послідовно негативна реакція Белінського на Шевченка впливає саме з його принципово неприйняття літературного "сепаратизму" і того політичного сепаратизму, що безпосередньо впливає з нього" [6]. На відміну від європейських країн, в Україні політична активність інтелігенції не поєднувалась з культурною національно орієнтованою діяльністю, а "політичні радикали" й не відводили у своїх політичних проектах місця Україні, в той час як пропагандисти української культури були далекими від політики консерваторами, відданими цареві та панівному ладові. І для нового покоління української інтелігенції, що сформувалась у 40-х роках XIX ст., поєднання національної культури з політичною ідеологією стало першочерговим завданням.

Середина XIX ст. у Європі позначена епохою революцій. І в кожній державі революція мала свої ідеї та цілі. У Франції – зміна політичного ладу. В Німеччині та Італії – це була ідея об'єднання країни в єдину національну державу, яку пропагували і втілювали в дійсність таємні національні товариства "Молода Італія" та "Молода Німеччина". В Австрії – це ліквідація панщини, проголошення демократичних свобод та надання незалежності Угорщині.

Революція 1848 р. в Австрії дала невеликому прошарку західноукраїнського суспільства, що складався переважно з української духовної та світської інтелігенції, поштовх і нагоду до формального самовизначення своєї нації як окремої та до заснування національних установ. І це вона зробила 2 травня 1848 р., заснувавши у Львові Головну руську раду – першу українську політичну організацію, започаткувала вихід першого українського тижневика "Зоря Галицька", та налагодили контакти з українцями Буковини й Закарпаття. Цей самий 1848 р. без сумніву, знаменував переломний момент в історії західних українців. Він покінчив з їхньою віковою інертністю, бездіяльністю та ізоляцією й поклав початок довгій запеклій боротьбі за національне та соціальне визволення. І початок цьому поклала діяльність невеликої кількості західноукраїнської інтелігенції [7].

Мусимо сказати, що в жодній з країн революційні події не привели до повного вирішення проблем, поставлених там перед революціями. Революції були придушені монархічними урядами, які, однак, змушені були піти на "дарування" нових конституцій. Під час революції були закладені основи для подальшої демократизації суспільства. В Італії та Німеччині закладені основи для національного об'єднання в єдину державу, а в Україні показало всім, що є окремий народ – русини (українці), які також мають інтереси та цілі, відмінні від цілей інших народів.

Процеси, що відбувалися в Європі після революції 1848–1849 рр., були її наслідком та продовженням реалізації ідей і планів, які не вдалося втілити у ході революційних подій. Так, упродовж 60-х років XIX ст.

вдалося об'єднати майже всю Італію, за винятком Папської області, яку приєднали до Італії тільки в 1871 р. після розгрому Франції Прусією. Об'єднання Італії дає дуже добрий приклад взаєморозуміння різних політичних сил країни заради спільної мети – національної єдності. Це дуже добре видно з прокламації Дж. Мадзіні "До сицилійців" від 2 березня 1860 р.: "Тепер обговорюється питання не про республіку чи монархію, мова ведеться про національну єдність – бути чи не бути: чи залишатися розчленованими і в рабстві на побажання іноземного деспота – не важливо, французького чи австрійського, чи станемо людьми, бути вільними... Якщо Італія хоче бути монархічною під Савойською династією – хай буде так. Якщо після об'єднання схочуть проголосити визволителями або не знаю, ким іще, короля і Кавура, хай буде так. Усе, чого ми тепер хочемо – це створення Італії, вона має бути створена і створена відповідно до свого самоусвідомлення та надання необмежених повноважень у цій справі Кавуру і королю..." [8].

У 1871 р. також завершується об'єднання Німеччини. Після цього процеси національного самовизначення та його державне оформлення переміщуються на схід Європи. Досвід, який був набутий під час об'єднання цих держав, і ідеї, які рухали цим об'єднанням, національна інтелігенція пристосовувала до національного ґрунту.

Наприкінці 1845 р. в Києві виникає Кирило-Мефодіївське товариство, члени якого створили програму соціального, національного і політичного звільнення слов'янських народів і створення шляхом реформ все-слов'янської демократичної федерації. Серед них виділяється Т. Шевченко – непримиренний ворог царського самодержавства, котрий проголосив ідею самовизначення України задовго до того, як цю ідею підтримали його помірковані товариші – інтелігенти. Але націоналізм Шевченка не був шовіністично обмеженим. Він вважає прагнення України до свободи складовою загальної боротьби за справедливість. Шевченко змусив своїх колег-інтелігентів бачити в народі не "барвисті звичаї", а його страждання. В історії козацтва він шукає не романтичних героїв, а уроків, що вчать кращого майбутнього. Україна для нього не просто мальовничий регіон Російської імперії, а край, що може й повинен стати незалежним [9].

Після польського повстання 1863 р. російський уряд посилив тиск на українську мову, діяльність українських організацій та української інтелігенції. У 1860–1890 рр. було видано 8 державних актів, спрямованих на заборону української мови, української культури. Політика самодержавства знайшла моральну підтримку й ідеологічне обґрунтування з боку майже усієї російської інтелігенції та російської науки.

Фактично в цей період українському національному руху було кинуте виклик. Постає дилема: або підкоритися і зникнути, або відповісти новими ідеями, справами і продовжити боротьбу за українську національну ідею. І українська інтелігенція відповіла радикальнішими політичними ідеями, програмами і діями, які підготувала молода генерація української інтелігенції.

В російській Україні група молодих "свідомих" українців на чолі з І.Липою створили в 1891 р. "Братство Тарасівців" [10]. Того самого року молодий український інтелігент Трохим Зіньківський до 30 роковин смерті Т. Шевченка написав і зачитав працю "Молода Україна: її становище і шлях", в якій він заявив, що "самостійність державна – найкраща і найпевніша запорука національного життя", а також пояснив, як "Молода Україна" розуміє націоналізм, національну ідею, та якою бачить діяльність української інтелігенції.

Взагалі початок 90-х років XIX ст. ознаменований появою багатьох нелегальних організацій молоді української інтелігенції, яка і називала себе "молодою". Тенденція виникла в Італії та Німеччині, де були молодіжні патріотичні організації, що боролися за об'єднання своїх народів у єдиних незалежних національних державах. Так, в Галичині українська інтелігенція утворює в 1890 р. русько-українську радикальну партію, в котру входили "молоді" радикали – Ю. Бачинський, В. Будзиновський, Є. Левицький та інші. Зокрема, Ю. Бачинський у 1895 р. в праці "Україна ігредента" вперше на підставі економічного розвитку проголосив постулат самостійності України та обстоював єднання всієї українців у незалежній державі. Крім РУРП, в Галичині були утворені ще й інші партії. В кін. XIX – на поч. XX ст. в російській Україні також утворювалися українські політичні партії. Загалом можна сказати, що українство оформилось політично остаточно і вийшло на арену політичної боротьби під проводом української інтелігенції, яка стала новою українською політичною елітою.

У цей самий час серед галицької інтелігенції витала думка про нагрілу необхідність організації руського кліру і в церковному, і в народному, і в політичному напрямі, щоб унезалежити його від офіційної

урядової політики, поставити виключно на службу вірі, правді та покритвженому народові, незалежнити від партійної агітації у вузькополітичних цілях та від закулісної боротьби. Представники ж української церкви розуміли свої завдання своєрідно й запевнили австрійського єпископа в канонічній вірності, шкідливості "кидати віру в колovorот політики, все непостійної, все егоїстичної й засобах не перебираючої".

Із сфери культури і політики українська інтелігенція починає переносити свою діяльність і в сферу економіки. Для українців тепер важливо закласти міцну науково обґрунтовану економічну базу для своїх змагань. І вони почали об'єднуватись під проводом української інтелігенції у спілки і кооперативи. Так, інженер-архітектор Василь Нагірний, котрий упродовж 10 років вивчав досвід швейцарських кооперативів, був піонером із створення кооперативних товариств, установ, які допомагали українцям вистояти в нелегких умовах австрійського і польського економічного тиску. У 1883 р. він організував споживчий кооператив "Народна торгівля". Протягом наступних років ним було засновано багато інших кооперативів та установ. Крім цього, відомий галицький громадський діяч Євген Олесницький заснував у 1899 р. товариство "Сільський господар", покликане навчати селян сучасним методам господарювання. У 1895 р. заходами української інтелігенції у Львові з'явилася ще одна важлива економічна установа – страхова компанія "Дністер", яка невдовзі мала 200 тис. клієнтів. Особливістю Західної України було те, що її населення не підкорилося злій долі. Зусиллями місцевої інтелігенції, яка вивчала і переймала європейський досвід, була створена суцільна мережа кредитних, споживчих та інших кооперативів, які допомогли українцям вистояти в жорстокій боротьбі з поляками і австрійцями.

На початку ХХ ст. серед західноукраїнської інтелігенції помітне прагнення досягти політичної зрілості – єдності ідеалів з реальною політикою; і це вона висловила в газеті "Діло" за 18 квітня 1905 р.: "Ідея – це ціль, політика – це спосіб до цілі, ідея – це провідна зоря, політика – освітлена нею дорога – пряма або крута; відкритий бій або дипломатична хитрість, ідея сама по собі не знає компромісів; ідея обертається в сфері духа – психе, в сфері чувства, політика – це реальне діло; ідея – остаточна пристань, політика – се нічого подібного, се звичайна зручність, рід суспільної техніки; ідея зі зrealізацією її й перестає бути ідеєю, політика якраз і полягає у безнастанній реалізації думок і жадань; ідея – незмінний абсолют, політика – се якраз вічна зміна, поступенність і взглядність, се розвій як усяке реальне життя; ідея живе поза простором і часом, поза обставинами, політика се саме вмілість принорovлюватись до них, користуватися ними".

Висновки. Загалом можна сказати, що процеси в Європі впливали на діяльність української інтелігенції, яка переймала передовий досвід і ідеї у всіх галузях життя європейців і пристосовуючи до місцевих умов, використовувала їх для своїх потреб і цілей. А процеси в Україні відображали загальну тенденцію розвитку європейських народів до самовизначення, об'єднання, незалежності.

В 1907 р. видатний польсько-єврейський ліберал Вільгельм Фельдман писав: "У ХХ столітті багато народів постало з попелу, але відродження небагатьох відбувалося так швидко й енергійно як українців Австрії. Їхнє несподіване й бурхливе зростання в основному сталося завдяки тому, що вони навчилися самопомозі та впертій боротьбі за свій кожен здобуток. І якби в майбутньому з'явилася нагода здобути незалежність, західні українці були б готові скористатися нею". Тоді ж Іван Франко вказував, що "потреба політичної самостійності України... ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього поки не здійсниться". І приблизно в той самий час на Східній Україні Микола Міхновський висунув і обґрунтував ідею самостійності України і гасло "Україна для українців", аналогічно до проголошеного у 1823 р. президентом США Дж.Монро "Америка – для американців" [11].

Пожвавлення національного руху в Галичині мало великий вплив на стосунки між сходом і заходом України. Українську інтелігенцію Російської імперії, що відвідувала Галичину на поч. ХХ ст., вражав поступ їхніх західних співвітчизників. У Києві все ще заборонялося публікувати книжки українською мовою, у Львові ж існували українські наукові товариства, школи, масові організації, газети політичних партій, парламентські представництва.

В російській Україні національна інтелігенція все ще групувалася у невеликі зосереджені в містах громади, реалізуючи свої часто туманні проекти, в Галичині ж та на Буковині вона, спираючись на велику частину недавніх вихідців із селянського середовища, працювала в тісному контакті з селянством у то-

вариствах "Просвіта", кооперативах, політичних партіях. У діяльності західних українців, її інтелігенції чи не найбільший оптимізм вселяло те, що вони довели: сподівання щодо піднесення українського національного руху були не ілюзією ідеалістично настроєних інтелігентів, а чимось цілком здійсненим. І це відображало загальноєвропейські тенденції розвитку суспільно-політичних процесів у Європі. Так, напередодні Першої світової війни серед західноукраїнської інтелігенції та українського населення, на відміну від українців Російської імперії, помітне було відчуття оптимізму в реалізації планів та ідей власного національного розвитку, що згодом довела історія. Однак це вже тема подальших розвідок у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Українська еліта: минуле, сучасне, майбутнє* / Під ред. Б. Лановика. – Тернопіль. – 1996. – С. 16.
2. *Грабовська І., Грабовський С. Екологічна ідея як націотворча потуга // Відбудова держави.* – 1996. – № 3. – С. 10.
3. *Основи політичної науки* / Б. Кухта. – Львів: Кальварія. – 1997. – С. 123.
4. *Субтельний О. Україна. Історія.* – Київ: Либідь. – 1992. – С. 201.
5. *Колодій А. Нація – як суб'єкт політики.* – Львів: Кальварія. – 1997. – С. 18.
6. *Шпорлюк Р. Украина: от периферии империи к суверенному государству // Украина и Россия: Общества и государства.* – М.: Музей и общественный центр им. Андрея Сахарова. – 1997. – С. 58.
7. *Субтельний О. Україна. Історія.* – Київ: Либідь. – 1992. – С. 224.
8. *Ефимов А.В., Орлов В.А. Хрестоматія по новой истории. 1789-1870.* – М. – 1941. – С. 313–316.
9. *Субтельний О. Україна. Історія.* – Київ: Либідь. – 1992. – С. 212–213.
10. *Кручинський В.Ю., Левенець Ю.А. Історія України: події, факти, дати. Довідник.* – К.: Зодіак-Еко. – 1993. – С. 85.
11. *Семків О.І. Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст.: Хрестоматія.* – Львів: Світ. – 1996. – С. 40.